

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ: ВІД РАНЬОМОДЕРНОГО ДО НОВІТНЬОГО ЧАСУ

УДК 94:911.375(477.62)»17»
DOI: 10.18523/2617-3417.2024.7.32-39

Маслійчук В. Л.

ТОР І БАХМУТ У XVIII ст.: ПРОМИСЕЛ, МІСТО, ЕКОЛОГІЯ (До питання про початки міського життя на Донбасі)

Постання корпоративних міст і сучасні проблеми, пов'язані з ними, в українській історії становлять частину студій про початки міст Донбасу. Пояснити згадані проблеми суттєво допомагає дослідження перших таких міст, тісно пов'язаних із видобутком солі, — Тора (Слов'янська) і Бахмута. Своєю чергою, зосередження на якості життя, зокрема на взаємодії міста й села, на екології, медицині й дозвіллі, дає змогу оприявити підґрунтя зазначених урбаністичних особливостей. Надто якщо зважити на те, що джерельна база щодо історії цих міст доволі велика, тоді як згаданий аспект в історіографії розроблений слабо. І Тор, і Бахмут, поселення з укріпленнями, виникли на солевиварювальних промислах, розташованих на великому прикордонні, через суттєву зовнішню небезпеку й бажання новоствореної Російської імперії монополізувати та вдосконалити видобування солі. Населення цих міст було досить мультикультурним, але саме функціонування промислу пов'язують із примітивною механізацією, супровідним виробництвом, потребою комунікацій і важливим значенням віддаленого центру торгівлі — Харкова. Формування міського простору певною мірою поділяло згадані міста на виробничу частину й місця для дозвілля та проживання, хоч важливими були також передмістя й сусідні хутори. Однією з найбільших для зазначених міст виявилася екологічна проблема, спричинена випарами від виварювання солі, поганою якістю прісної води та винищенням довколишніх лісів. У такому разі якісні підходи, що дають змогу ліпше зрозуміти особливості постання Донбасу, допомагають поглянути на досліджуваний регіон як на простір із потими проблемами соціальних інституцій та екології.

Ключові слова: сіль, соляні озера, екологія, мультикультурність, Донбас.

До найважливіших питань, що постали останнім часом перед історичною урбаністикою, належить проблема функціонування мономіст, тобто міст, пов'язаних із промисловою одиницею, у якій залучено понад 50 % працездатного населення¹. Термін «корпоративні міста / мономіста» радше становить теоретичний конструкт, інструмент, який допомагає добре пояснити урбаністичні особливості. Загалом виникнення модерного міста — це історико-філософська й соціологічна проблема, але наявність мінеральних ресурсів та їх розроблення як одна з підстав для розвитку міст становить на сьогодні цілком визнаний факт². Визначальну роль солі й солевидобутку, торгівлю сіллю й заснування окремих населених пунктів можна вважати за прикметну рису містотворення Централь-

ної Європи; такі міста отримали назву *Salinenstädte*³, і цей процес був дуже типовий для Південної Німеччини, особливо Баварії. Фактично згадані міста виникали як мономіста, тісно пов'язані з солевидобутком.

Українська історична урбаністика зосереджується на мономістах як наслідку модерних процесів, що справедливо лише частково. У численних гуманітарних студіях використовують приклади, пов'язані передусім із містами Донбасу, зауважуючи, що творення міської інфраструктури — це явище індустріальної доби, власне кінця XIX–XX ст.⁴ З погляду постання модерного міста такі твердження, вочевидь, не позбавлені сенсу, але виникнення міста з промислу має значно глибше коріння; у цьому разі

¹ В. Куліков і І. Склокіна, «Промислові мономіста: риси, історія, обриси майбутнього», в *Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу*, ред. В. Кулікова та І. Склокіної (Львів, 2018); В. О. Куліков, «Корпоративні міста: визначення, характерні риси, історична доля», *Український історичний журнал* 1 (2017): 41–59.

² M. Bosker, “City origins”, *Regional Science and Urban Economics* (2022): 94.

© Маслійчук В. Л., 2024

³ Див., зокрема, J. Lang, “Monopol — Krise — Marktdynamik. Zur Entstehung hochmittelalterlicher Salinenstädte im Ostalpenraum unter besonderer Berücksichtigung Reichenhalls”, in Wolfgang Wüst, Klaus Wolf, *Die süddeutsche Städtelandschaft im Vergleich* (Berlin, 2021), 285–327.

⁴ Див., наприклад, Т. Водотика і К. Кузіна, «Люди в мономістах Донбасу: комерці та роби», в *Регіональна історія України: Зб. наук. ст.*, вип. 11 (Київ: Інститут історії України НАН України, 2017), 133–150.

наявність копалень чи рудників уже спричиняє появу поселень біля них, що з часом трансформуються в домодерні, а відтак і в модерні міста. Згадані приклади типові і для української історії. Наприклад, такі міста, як Коломия і Дрогобич, спершу були відомі як соляні копальні. Генезу перетворення соляного видобутку на місто, де виварювання солі становить лише частину міського побуту, добре дослідив Ярослав Ісаєвич на прикладі Дрогобича⁵; власне, початок функціонування такого явища, як мономіста, міститиме досить вагомий історичний контекст.

Мета пропонованої статті — висвітлити процеси, супровідні до виникнення перших промислових міст і передусім пов'язані з явищами соціально-економічного життя та екологічної ситуації, щоб показати проблеми індустріальних регіонів, які незрідка виникають ще на початку їхнього існування. У такому разі ми розуміємо Донбас⁶ як індустріальний регіон, тісно пов'язаний із видобутком корисних копалин і сформований у час промислових перетворень XIX — початку XX ст., але на основі низки явищ, що коріняться ще у XVIII ст.

Соляний видобуток притаманний місцевостям, багатим на корисні копалини, однак сіль відіграла роль стратегічного продукту в Середньовіччя й ранньомодерний час, тож початки міського життя на Донбасі передусім пов'язані з функціонуванням соляних варниць у Торі (нині Слов'янськ) і Бахмуті. Йдеться, власне, про виникнення поряд із виробництвом фортець, що протягом XVIII ст. трансформувалися в невеликі міста, тісні пов'язані з соляним промислом (як солеварінням, так і реалізацією солі). У цьому ключі важливими будуть не лише урбаністичні зауваги, а й низка інших методологічних питань, наприклад проблематика прикордоння (україно-російсько-тюркського), економічна історія в контексті виникнення передкапіталістичного та капіталістичного виробництва, гендерний чинник (чоловіча спільнота солеварів) тощо.

У такому разі постає й проблема «якості життя». Саме собою виникнення населеного пункту передбачає екологічну складову (повітря й питна вода), потребу в медичному обслуговуванні та якісних комунікаціях. Може, ці проблеми і стануть основними й допоможуть пояснити «занепад» аналізованих міст на певному етапі

⁵ Я. Ісаєвич, «Солеваріння в Дрогобичі та його околицях в XVI–XVIII ст.», в *Дрогобицький краєзнавчий збірник* (Дрогобич, 2003), 108–120.

⁶ Див. суперечки щодо назви та хронології цього українського регіону в С. Кульчицький і Л. Якубова, *Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст. ст.: Історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіонально-му просторі* (Київ, 2015), 16–19.

їхньої історії в 70–80-ті рр. XVIII ст., щойно вироблення солі дещо затухає через істотну конкуренцію і низьку якість місцевого продукту.

Історіографія «соляних міст» представлена низкою важливих розвідок із соціально-економічної історії. Однією з перших спроб схарактеризувати соляний видобуток була робота Аполлона Скальковського про соляну промисловість Новоросійського краю⁷. У радянський час «солеварам Донбасу» присвятили кілька доволі істотних праць⁸. Власне, завдяки цим студіям історію соляних міст та їхнього робітництва ввели в ширшу історію регіону й початків класової боротьби. Дальший розвиток зазначена тема знайшла в працях Антона Слюсарського⁹, Василя Пірка¹⁰, Володимира Подова¹¹, краєзнавчих нарисах Сергія Татарінова¹², опублікованих документах і студіях з історії Слов'янська Ігоря Гулька¹³. Однак у жодній із цих робіт майже не зважено на урбаністичні проблеми XVIII ст.: міжкультурні контакти, екологію, зв'язок міста і села, образи міста і стиль життя. Зокрема, особливе зацікавлення в такому разі викликає досить велика джерельна база, адже документація Торської та Бахмутської соляних контор 30–70-х рр. XVIII ст. непогано збереглася у відповідних фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Київ (фонди 1800 і 1805).

Найповнішим нарративним джерелом з історії Тора й Бахмута є академічний подорожній опис російського академіка німецького походження Йоганна Антона Гільденштедта 1774 р., однак якщо про Тор його спостереження перекладено російською¹⁴, то з низки причин нотатки про Бахмут лишилися в оригіналі без академічного

⁷ А. Скальковский, «Соляная промышленность в Новороссийском крае 1715–1847», *Журнал Министерства внутренних дел* 25 (1849): 65–80.

⁸ Е. Черкасская, «Стачка рабочих Бахмутских и Торских соляных заводов в 1765 году», *Историк марксист* 11 (1940): 109–111; А. Л. Цукерник, «Соляная промышленность Донецкого бассейна в XVIII веке», в *Вопросы экономики, планирования и статистики. Сборник статей к 80-летию академика С. Г. Струмилина* (Москва, 1957), 272–281; С. И. Поголов, *Рабочие Донбасса в XIX веке* (Москва — Ленинград, 1963), 18–28.

⁹ А. Слюсарский, *Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв.* (Харьков, 1964), 312–328.

¹⁰ В. О. Пірко і М. В. Литвиновська, *Соляні промисли Донеччини в XVII–XVIII ст. Історико-економічний нарис і уривки з джерел* (Донецьк: Східний видавничий дім, 2005).

¹¹ В. І. Подов, *Історія Донбасу*, т. 1, «Донбас в XVII–XVIII століттях» (Луганск: Альма-матер, 2004).

¹² С. Й. Татарінов, *Нариси історії самоврядування у Бахмуті і повіті у XVIII–XX ст.* (Артемівськ, 2008); С. Й. Татарінов і О. М. Степаненко, *Історія соляної промисловості Донбасу* (Донецьк, 2013).

¹³ І. Гулько, *Солёный — Тор — Славянск. Матеріали для изучения истории города* (Київ, 2019).

¹⁴ І. А. Гильденштедт, *Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии*, пер. М. Н. Салтыковой (Харьков, 1892).

перекладу й коментаря¹⁵. Доступ до оригіналу уможливило аналіз спостережень Гільденштедта, особливо зауваг щодо екології та стану водних ресурсів. Ба більше, цей опис доповнено архівним матеріалом про постаті, від яких академік отримував інформацію¹⁶.

Поява та особливості «соляних міст»

Розробляти соляні поклади й виварювати сіль поблизу гирла річки Тор, де вона впадає в Сіверський Донець, стали на початку XVII ст.¹⁷ У 1640-х рр. Тор був прихистком козацької вольниці. Водночас уже під час соляної кризи в Московській державі 1648 р. виникає проєкт побудувати фортецю поблизу «торських озер», проте, як і низка наступних проєктів, він був невдалим¹⁸. За повідомленнями, 1653 р. на Тор із Полтави та інших населених пунктів прийшли «черкаси» (один з етнонімів українців у московській документації) — приблизно 400 чоловіків без жінок і дітей на чолі з отаманом Іваном Лисим. Вони стояли обозом і варили сіль, а як виварювали, то й вирушали назад, до своїх міст. Окремі промисловці приїжджали й жили, варячи сіль, на Тору по 2–3 тижні, однак московських служилих людей на Тору не було¹⁹. Такі непостійні оселення були типовими, мабуть, для Тора і в наступні десятиліття. Урешті, 1676 р. московський уряд спромігся побудувати невелику фортецю (1681 р. у ній перебували 30 російських служилих і 120 українських козаків)²⁰. Фортеця стояла на віддалі від основних укріплень Ізюмської лінії і неодноразово зазнавала татарських нападів, тож запустила вже 1697 р. На початок XVIII ст. поселення відновили, мабуть, через перебування тут постійної залоги, сформованої зі слобідських козаків.

Бахмутські соляні промисли виникають пізніше від Тора й пов'язані з великою конкуренцією між донськими і слобідськими козаками, яких очолював відомий полковник Федір Шидловський. Зрештою, царський уряд став на бік слобідських козаків, і під орудою Федора Шидловського 1701 р. вони почали споруджува-

ти фортецю в Бахмуті²¹. Суперечки між донським козацтвом та Ізюмським слобідським полком (і ширше — з царською адміністрацією) спричинилися до повстання Кіндрата Булавина, бахмутського донського отамана, що зазнало поразки, але поруйнувало промисел. Бахмутську фортецю згодом відновили, а у фортеці й довкола неї запровадили козацьку службу, як зрозуміло з виданого жалування в лютому 1716 р. Господарювати (мати сільськогосподарські хутори поблизу Бахмута) було неможливо через татарську небезпеку, тож бахмутських козаків реформували до окремої військової одиниці — полку 27 жовтня 1748 р. (на полковника призначили Івана Шабельського)²². Бахмутські козаки безпосередньо були пов'язані із солеварінням і виникненням сталого поселення біля фортеці, але, як і слобідські полки, Бахмутський козацький полк було реформовано 1764 р. У виникненні Тора та Бахмута, як бачимо, вагому роль відігравав мілітарний чинник, зокрема наявність фортеці та служилого населення, що було ще однією особливістю розвитку міста.

Зміни щодо досліджуваних місцевостей стали помітні з переданням Торських і Бахмутських солеварень у відання державної скарбниці й створення соляних контор (після 1718 р.). Переведення соляних промислів під державний контроль і відповідна бюрократизація сприяли певною мірою централізованому виникненню сталих поселень біля промислів. Попри досить сумну долю перших спроб створити стале міське поселення на Тору, з 1730-х рр. місцевість біля Торської соляної контори, як і Бахмутські солеварні, набувала ознак міста: населення концентрувалося на певній території (його залучали до промисловості й розподілу праці), виникали адміністративні споруди (соляна контора й митниця), були торговельні площі та органи виробничого й місцевого самоврядування (солеварний голова в Торі й «ларешні голови» в Бахмуті й Торі). За всіма ознаками інтенсивніше стале поселення створювала бахмутська спільнота — через кращий і більший видобуток солі та наявність певної категорії торговців — бахмутського купецтва. Головна особливість творення цього міського простору порівняно з іншими середньовічними і ранньомодерними містами — це осереддя творення не довкола фортеці, а довкола виробництва (промислу).

¹⁵ J. A. Güldenstädt, *Reisen durch Russland und im Caucasi-schen Gebürge* (St. Petersburg, 1791), 249–253.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАК України). Ф. 1805, оп. 1, спр. 72, арк. 322.

¹⁷ Пірко і Литвиновська, *Соляні промисли*, 8.

¹⁸ В. Загоровский, *Изюмская черта* (Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1980), 63.

¹⁹ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академіею наук под ред. Н. А. Попова (СПб, 1894, т. 2 Разрядный приказ, Московский стол, 1635–1659), 322.

²⁰ Загоровский, *Изюмская черта*, 65. Про початки й перші десятиліття м. Соленого (Тора) див. Гулько, *Солёный — Тор — Славянск*.

²¹ Пірко і Литвиновська, *Соляні промисли*, 13–15; Татаринов і Степаненко, *Історія соляної промисловості*, 8–11.

²² Загальні риси історії див. В. О. Богуненко, О. С. Дадашов, Н. О. Тутова і С. Й. Татаринов, *Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII — початку XX ст.)* (Артемівськ, 2010), 10–12.

Держава повсякчас втручалася у формування спільноти солеварів. Ідеться про залучення козаків слобідських полків, передусім Ізюмського, але в 1730-х рр. вільний прихід «малоросів» прагнули обмежити, надавши їм допоміжні функції (підвозити дрова й транспортувати сіль), а до солеварювання залучали російське служиле прикордонне населення — «однодворців». Із 1744 р. влада додатково відряджала ковалів із російського міста Єлець сюди щороку, щоб ті виготовляли сковороди для виварювання й виконували поточні ковальські роботи. Отже, через державне втручання етнічність населення та його соціальна палітра були нестабільними²³. Це населення мали контролювати як слобідські, так і бахмутські козаки, а також розквартировані військові (Бахмутський батальйон), яких нерідко залучали до солеваріння чи збирання та транспортування коштів²⁴. Тобто згадані міста формувалися під певним державним контролем, що становить важливу ремарку для розуміння виникнення та особливостей розвитку Донбасу.

Життя солевидобувних міст мало істотно змінитися внаслідок реформ, які ще під час ревізії заводів 1734 р. запланував генерал Олексій Шаховський; утілювати ці реформи в 1737–1744 рр. запросили німецького професора на російській службі Готлоба Фрідріха Юнкера. Юнкер зауважив низку проблем у солеварінні й запропонував їхній розв'язок, почавши реформувати соляне виробництво²⁵. Принаймні тридцять років по тому академік Гільденштедт спостерігав наслідки Юнкерової діяльності в побудованих солеварних печах і прокопаному каналі, що з'єднав Торець і Сіверський Донець та поживавив транспортні комунікації²⁶. Через це місія Юнкера потребує, вочевидь, дальших і ретельніших студій.

Мінливе населення

Характерною рисою постання індустріально-го міста було тимчасове населення, тобто люди, які приїжджали на соляні промисли на деякий час виварити або викупити певну частку солі й поверталися додому. Царський уряд намагався контролювати таких «уходників», особливо тих, що приходили зі Слобожанщини. Це були поста-

ті різного соціального походження, з різних місць, часто дуже близьких: наприклад, 1750 р. сіль у Торі виварювали представники Ізюмського козацького полку (аж 81 солевар), але були й ті, хто прийшов здалеку, зокрема представники Охтирського й Харківського полків (відповідно 17 осіб), а 13 осіб були з Острогозького слобідського полку²⁷. Подані показники, звісно, не були сталими й коливалися залежно від сезону чи наявності осілої солі. Крім виварювання солі, найману працю використовували в підвезенні дров (Іван Духненко узагалі прийшов возити дрова на Тор із містечка Тернів Сумського полку 1753 р.²⁸); до мешканців слобідських полків зверталися, зокрема, щодо транспортування солі чи купівлі дьогтю. До роботи на варницях і допоміжних робіт залучали мешканців далекого Путивля й Білгородської губернії²⁹.

Солеварські заробітки приваблювали й «малоросіян», себто мешканців Гетьманщини, тож імперські чиновники на вимогу мусили вести їхній облік і звітувати. Ми не маємо повної картини «малоросійських» солеварів на Торі через своєрідну збереженість документації, та й за «малоросіян» вважали мешканців слобідських полків (наприклад, Петро Скоробагатий зі слободи Писарівка Охтирського полку, утікши з батьком до міста Черкаськ на Дону, у 15 років відокремився, пішов на Тор і став солеваром; у документах ідеться про Петра Пономарьова з містечка Печеніг (Ізюмський полк), Ярему Котляренка з Котельви (Охтирський полк), Якіма Ткаченка з Коломака (той самий полк)). Зважаючи на те, що мешканців Ізюмського полку також зараховували до «малоросіян» (зокрема, Семена Хуртацького з Сенькова чи Федора Дурного з Пристєня), як і уродженців самого Тора, ідеться про досить вагоме представництво, не відображене в офіційній документації.

До того ж наявні були вагомі соціальні зрізи (Роман Попов із села Петрівка Полтавського полку був підданим сотника Якова Черниченка (?)); Марк Слюсарів, «малоросіянин Глухівського повіту», після розорення рідного села шведями переселився в Острогозький полк, звідки вирушив на Тор і з 1740 р. став солеваром³⁰; з Гетьманщини, з Гадяцького полку, був і солевар Семен Котов).

²³ Потолов, *Рабочие Донбасса*, 21–24.

²⁴ ЦДІАК України. Ф. 1805, оп. 1, спр. 55, арк. 4–10, 51, 96; спр. 72, арк. 83; спр. 151, арк. 45, 201; Ф. 1800, оп. 1, спр. 27, арк. 4, 69, 106, 399; Спр. 49, арк. 250.

²⁵ Гулько, *Солёный — Тор — Славянск*, 192–193, В. П. Горшков, А. В. Грищенко, *Соль земли Донецкой. Солеварни Донбасса. Часть первая* (Донецк, 1992), 85–100.

²⁶ Guldénstädt, *Reisen durch Russland*, 239–243.

²⁷ ЦДІАК України. Ф. 1800, оп. 1, спр. 2, арк. 704–715.

²⁸ Там само. Спр. 4, арк. 154.

²⁹ «Зародження робітничого класу на Україні сер. XVIII ст. — 1861», в *Збірник документів і матеріалів* (Київ, Наукова думка, 1982), 328–329; ЦДІАК України. Ф. 1800, оп. 1, спр. 2, арк. 6–8.

³⁰ ЦДІАК України. Ф. 1800, оп. 1, спр. 4, арк. 216.

Складно сказати, настільки цей немісцевий елемент осідав поблизу варниць, але точно відомо, що на Тору було місцеве населення, підпорядковане місцевому сотнику та Ізюмській полковій канцелярії. У цієї спільноти навіть виник конфлікт із солеварським отаманом. Солеварів у Торі 1758 р. очолював «однодворець» (соціальна категорія прикордонного російського населення) Тимофій Тирін, який разом із колегами, теж часто однодворцями, мав серйозну суперечку з іншими солеварями — «малоросіянами», підопічними Торської сотні Ізюмського слобідського полку, — які хотіли скинути того соляного отамана, усіх однодворців від солеваріння відлучити, платити податок за своїм козацьким звичаєм і вибрати на отамана мешканця Ізюмського полку містечка Тора солеваря Василя Калашникова³¹.

Солеваріння приваблювало представників різних етносів: крім «малоросіян» і російських однодворців у справі 1764 р. натрапляємо на дані про солеваря «мордвина» Тимофія Сорокіна, відпущеного мурзою Іваном Барановим³².

Закладені особливості Донбасу

Знову-таки, певні історичні закономірності, що визначатимуть Донбас надалі, зокрема залежність від міста-посередника, розташованого неподалік, було закладено саме в середині XVIII ст. Таким містом для Тора й Бахмута став Харків: харківські торги та ярмарки³³ були місцем закупівель для торських і бахмутських солеварів, а в самому місті замовляли підряди для машин у Тулі та Москві³⁴.

Типовою рисою соляного виробництва була примітивна механізація. Ідеться передусім про розсолочні машини (щоб підіймати ропу), тож потрібен був персонал, щоб їх обслуговувати; так само була постійна потреба у виготовленні деталей, труб, сковорід і ремонтуванні печей³⁵. У такому разі цілком зрозуміло, чому виникло виробництво, яке підтримувало варниці, здійснювало торгівлю й було забезпечене власним складом робочої сили.

До особливостей «промислового» міста, виявлених у XVIII ст., належить наявність «бойового годинника». Зламання цього годинника 1757 р. спровокувало велику проблему для Тора, адже єлеський купець Тимофій Молоханов, який

жив у Бахмутській фортеці й лагодив годинник, помер, а місцеві ковалі не бралися за складні механізми³⁶. Тобто можна стверджувати, що вже в XVIII ст. був певний ритм праці — денні й нічні зміни.

Водночас вплив на «міський простір» Тора і Бахмута мали постійна наявність тяглової худоби й шляхи, що проходили повз ці міста. Тяглова худоба (воли), догляд за ними, лагодження возів — важлива частина історії згаданих міст³⁷. Власне, потреби й питання комунікації навіть у такий спосіб визначали історію аналізованих територій. Саме місто-посередник, механізація з супровідним виробництвом, часова змінність праці, потреба в транспорті та комунікаціях — це ті риси, які Донбас успадкує й надалі.

Простір

Формування міського простору — одна із засадничих тем сучасної соціології. Як створюються форми людського співжиття? Як виникають заклади опіки та дозвілля? Досить примітивним спрощенням буде вирізняти простір як фортецю та місце солеваріння у XVIII ст., адже промисел потребував супровідних професій — ідеться не лише про підвезення дров, а й про численні кузні та столярні, які мали обслуговувати промисел, і цегельний завод, що потребував добрих глини та вапняку³⁸. Так само для обслуговування варниць спорудили тартак (пилну машину)³⁹. Варто зауважити, що Бахмут майже весь вигорів після пожежі 1734 р. («погорели немалое число дворов и торговые лавки») ⁴⁰, тобто поселення відновлювали вже в 1730-ті рр.

Певною мірою про особливості «міського простору» Бахмута свідчить справа солеваря Василя Алейникова за скаргою сержанта Єлисея Чадіна (Чадова) у квітні 1767 р. Сержант Чадин скаржився, що, перебуваючи на варті, бачив, як солевар уже після півночі під час «зміни» «розгулював» на березі річки Бахмут, а його приятелі, Яків Фесун і Савелій Кузубов, передавали йому мішок і торбинку із сіллю, і все те було біля «ізби купця» Прохора Мінаєва (мабуть, щоб ту сіль купцеві й продати). У відповідь на заувагу Чадіна Алейников і його приятелі почали бити сержанта, тож він «принужден был закричать», і на крик прибіг коваль Абрисим Малахов, який саме повертався з роботи. Однак коваль

³¹ ЦДІАК України. Ф. 1800, оп. 1, спр. 9, арк. 203–209.

³² Там само. Спр. 19, арк. 6.

³³ Там само. Спр. 4, арк. 30, 33; спр. 27, арк. 163; спр. 36, арк. 66, 81.

³⁴ Там само. Спр. 4, арк. 30–37, 60.

³⁵ Там само. Спр. 1, арк. 313–349.

³⁶ Там само. Спр. 7, арк. 187.

³⁷ Там само. Ф. 1805. Оп. 1. Спр. 72, арк. 363, 378, 383 та ін.

³⁸ Там само. Ф. 1800. Оп. 1. Спр. 2, арк. 525, 528, 561.

³⁹ Там само. Спр. 4, арк. 142.

⁴⁰ Там само. Ф. 1805. Оп. 1. Спр. 151, арк. 277.

нічого не зміг довести. Василь Алейников мав виправдання. Коли він здав уже п'ять пудів «гаманної солі» й був біля сковороди, прийшов Кіндрат Коропецький, щоб узяти в Алейникова матеріал для шиття «куфайки взбойчетой да штанов двух». Коропецький покликав Алейникова на той бік річки, на Лівий базар, пити брагу в шинку солевара Василя Чорного. Однак біля «цолнерских хором» (митниці й податкової хати) вони натрапили на сержанта Чадіна, який сидів там, і Алейников із товаришем почали допитуватися, чому Чадін там сидить, і посварилися, а далі Алейников розказував, що ще пив брагу з бахмутськими солдатами. Така оповідь дуже важлива в контексті розуміння життя солевара. За робітника заступилися бахмутські соляні отамани Григорій Тихонов і Вакула Стебленко. Крадіжку не було доведено, однак Алейникова покарали биттям батогами, бо він не мав права вночі відходити від сковороди. Отже, зважаючи на ці свідчення, розуміємо, що Бахмут розкинувся по обидва боки річки: на одному виварювали сіль і були садиби купців, а на другому — митниця й базар («Лівий базар») із шинком, де солевари пили брагу. Наскільки функційним був поділ міста, можна припустити лише на рівні гіпотези. Йоганн Антон Гільденштедт 1774 р. описує дещо інакше Бахмут: за його свідченнями, це місто з поганими й малими дерев'яними будівлями, розташоване переважно на лівому боці Бахмутки й важливіше передмістями з кращими будинками⁴¹. Власне, для академіка важливіший опис ресурсів, виробничих потужностей і пропозиції, як їх удосконалити, видобування ропи з колодязів. А у «виробничій» частині міста були гірші будинки, ніж у передмістях.

Важливими будуть і характеристики Тора, міста поблизу соляних озер, два з яких — Криве і Старе Маяцьке — безпосередньо підходили до міста, а одне — «Красное» (у Гільденштедта українська назва *Tshervonoje*⁴²) — було в самому місті. У плані 1742 р. можна побачити як старі солеварні неподалік соляного озера, так і збудований канал між озерами та греблі, і проєктовані за містом нові солеварні. У самій фортеці розташовані соляні склади (магазини), між фортецею і Червоним озером — торгові ряди з базаром, що переходять у м'ясні ряди. Тор радше видається містом, що виникає біля фортеці, але зберігає пов'язаність із селом, про що свідчать хутори місцевих мешканців, броварня поза містом і сад⁴³. Гільденштедт описує Тор через

тридцять років, 1774-го, як місто з дуже поганими 150 будинками, млявою торгівлею, але з передмістями з приблизно 200 будинками⁴⁴. Тобто в цьому разі варто визнати спроби змінити міський простір (мабуть, невдалі) й зауважити на істотне значення передмість.

Міська екологія

Питання екології незрідка відносять до явищ модерної доби, але вже в просвітницьких творах зважають на характеристики ґрунту, повітря, питної води. Винищення лісів довкола торських і бахмутських копалень та потреба більшої експлуатації територій (із підтопленням млинів і винищенням хуторів) постають уже в 50-ті рр. XVIII ст., але ще 1732 р. протопоп Бахмутської соборної церкви Артемій зазначав, що не може знайти дерева на ремонт церковних споруд⁴⁵. Згадана проблема згодом не зникла: про брак дров для соляних заводів ідеться в описі Бахмута й Тора 1736 р.; наголошено, що ліс для дров возять за 80–100 верст і належить насаджувати нові ліси⁴⁶. Брак лісу й будівель, потреба у водних ресурсів приводили до реконструкції млинових господарств, зокрема 1750 р. біля Тора вирішили знищити млин козака Шеводініна за п'ять верст від «заводу» і млин торського миколаївського попа, а будівлі використати для казенних справ⁴⁷.

Скорочення солеваріння з 60-х рр. XVIII ст. дещо зменшило цю проблему, а обмеження продажу солі («бахмутки») в 1780–1790-х рр. звело такі питання нанівець аж до середини XIX ст. Однак ще 1734 р. козаки слобідських полків (що перебували на роботах у Бахмуті) скаржилися на нестерпні умови й хвороби від сировиці (рідини від виварювання солі). Один із робітників на Торських соляних озерах Олексій Балабан (сам зі слободи Мартинівки Білгородської губернії) 1764 р. скаржився на «ломотную болезнь на ногах» із численними ранами. Подорожні записки Гільденштедта дуже суттєво розглядають проблеми екології та її впливу на здоров'я: щодо Тора ідеться про повені, гнілі випари та брак гарної води (з пропозицією перенести місто й фортецю бодай на дві версти), щодо Бахмута — про те, що брак гарної води спричиняє жар і діарею⁴⁸.

⁴⁴ Güldenstädt, *Reisen durch Russland*, 238.

⁴⁵ ЦДАК України. Ф. 1805, оп. 1, спр. 151, арк. 105, 105 зв.

⁴⁶ *История Донецкого края в документах и материалах XVII — нач. XX в. Материалы для учителей истории* (Донецк, 1995), 13.

⁴⁷ ЦДАК України. Ф. 1800, оп. 1, спр. 2, арк. 167.

⁴⁸ Güldenstädt, *Reisen durch Russland*, 238, 253.

⁴¹ Güldenstädt, *Reisen durch Russland*, 249.

⁴² *Ibid.*, 238.

⁴³ Див. Гулько, *Солёный — Тор — Славянск*, 32.

- Gildenshtedt, I. A. *Puteshestvie akademika Gildenshtedta po Slobodsko-Ukrainskoi gubernii*. Per. M. N. Saltikovoi. Kharkov, 1892.
- Gorshkov V. P., Grishchenko A. V. *Sol zemli Donetskoi. Solevarni Donbassa. Chast pervaya*. Donetsk, 1992.
- Güldenstädt, J. A. *Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge*. St. Petersburg, 1791.
- Gulko, I. *Solyonii – Tor – Slavyansk. Materiali dlya izucheniya istorii goroda*. Kiev, 2019.
- — —. *Solyonii – Tor – Slavyansk. Materiali o date osnovaniya goroda*. Kiev, 2023.
- Hiroaki, Kuromiia. *Svoboda i teror u Donbasi: Ukrainsko-rosiiske prykordonnii, 1870–1990-i roky*. Per. Halyna Korian, Viacheslav Ahieiev. Kyiv, 2002.
- Isaievych, Y. “Solevarinnia v Drohobychi ta yoho okolytsiakh v XVI–XVIII st.”. V *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*. Drohobych, 2003.
- Istoriya Donetskogo kraya v dokumentakh i materialakh XVII – nach. XX v. Materiali dlya uchitelei istorii*. Donetsk, 1995.
- Kulchytskyi, S., & L. Yakubova. *Donechchyna i Luhanshchyna u XVII–XXI st. Istorychni faktory y politychni tekhnologii formuvannia osoblyvoho ta zahalnoho u rehionalnomu prostori*. Kyiv, 2015.
- Kulikov, V. O. “Korporatyvni mista: vyznachennia, kharakterni rysy, istorychna dolia”. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 1 (2017): 41–59.
- Kulikov, V., & I. Sklokina. “Promyslovi monomista: rysy, istoriia, obrysy maibutnoho”. V *Pratsia, vysnazhennia ta uspih: promyslovi monomista Donbasu*, ed. V. Kulikov & I. Sklokina. Lviv, 2018.
- Lang, J. “Monopol — Krise — Marktdynamik. Zur Entstehung hochmittelalterlicher Salinenstädte im Ostalpenraum unter besonderer Berücksichtigung Reichenhalls”. In *Wüst, Wolfgang* & Klaus Wolf. *Die süddeutsche Städtelandschaft im Vergleich*. Berlin, 2021.
- Murzakevich, N. “Opisanie gorodov i uezdov Azovskoi gubernii”. V *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei rossiiskikh*. Odessa, 1853.
- Pirko, V. O., & M. V. Lytvynovska. *Soliani promysly Donechchyny v XVII–XVIII st. Istoryko-ekonomichnyi narys i uryvky z dzhemel*. Donetsk: Skhidnyi vydavnychiy dim, 2005.
- Podov, V. I. *Istoriya Donbassa*. T. 1, “Donbass v XVII–XVIII vekakh”. Lugansk: Alma-mater, 2004.
- Potolov, S. I. *Rabochie Donbassa v XIX veke*. Moskva — Leningrad, 1963.
- Skalkovskii, A. “Solyanaya promishlennost v Novorossiiskom krae 1715–1847”. *Zhurnal Ministerstva vnutrennikh del* 25 (1849): 65–80.
- Slyusarskii, A. *Sotsialno-ekonomicheskoe razvitie Slobozhanshchiny XVII–XVIII vv*. Kharkov, 1964.
- Tatarynov, S. Y. *Narysy istorii samovriaduvannia u Bakhmuti i poviti u XVIII–XX st*. Artemivsk, 2008.
- Tatarynov, S. Y., & O. M. Stepanenko. *Istoriia solianoj promyslovosti Donbasu*. Donetsk, 2013.
- Tsukernik, A. L. “Solyanaya promishlennost Donetskogo besseina v XVIII veke”. V *Voprosi ekonomiki, planirovaniya i statistiki. Sbornik statei k 80-letiyu akademika S. G. Strumilina*. Moskva, 1957.
- Vodotyka, T., & K. Kuzina. “Liudy v monomistakh Donbasu: komirtsi ta roby”. V *Rehionalna istoriia Ukrainy: Zb. nauk. st. Vyp. 11*. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2017.
- Zagorovskii V. *Izumskaia cherta*. Voronezh: Izdatelstvo Voronezhskogo universiteta, 1980.
- “Zarozhennia robitnychoho klasu na Ukraini ser. XVIII st.–1861.” V *Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv, Naukova dumka, 1982.

V. Masliichuk

TOR AND BAKHMUT IN THE XVIII CENTURY: TRADE, CITY, ECOLOGY (On the question of the beginnings of urban life in donbas)

The emergence of corporate cities and contemporary problems associated with them in Ukrainian history are part of the studies of the beginnings of Donbas cities. The study of the first such towns, closely connected with salt production, such as Tora (Sloviansk) and Bakhmut, helps to explain these problems. In turn, focusing on the quality of life, in particular on the interaction between towns and villages, on ecology, medicine and leisure, allows us to reveal the basis of these urban features. Especially given that the source base for the history of these towns is quite extensive, while this aspect of historiography is poorly developed. Both Tor and Bakhmut, settlements with fortifications, emerged in the saltworks located on a large borderland due to a significant external threat and the desire of the newly created Russian Empire to monopolise and improve salt production. The population of these cities was quite multicultural, but the very functioning of the industry is associated with primitive mechanisation, accompanying production, the need for communication, and the importance of the distant trade centre of Kharkiv. The formation of urban space to a certain extent divided these towns into production areas and places for leisure and residence, although suburbs and neighbouring villages were also important. One of the biggest challenges for these cities was the environmental problem caused by salt fumes, poor fresh water quality, and deforestation of the surrounding forests. In this case, qualitative approaches that allow us to better understand the peculiarities of the emergence of Donbas help us to look at the region under study as a space with specific problems of social institutions and ecology.

Keywords: salt, salt lakes, ecology, multiculturalism, Donbas.

Матеріал надійшов 30.10.2023

